

КУЧЕР

Володимир,

доктор історичних наук, професор
Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека НААН
KucherVolodumyr80@gmail.com
(м. Київ)

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В УМОВАХ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»: З ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

Стаття присвячена становищу українського селянства в період «воєнного комунізму». Провідник російських більшовиків В. Ленін, його прихильники доктрини реформування сільськогосподарського виробництва на основі класової боротьби, прагнули ліквідувати апробовані у світі моделі розвитку галузі в умовах ринкової економіки. Руйнування ринкових відносин приводило до знищення виробників сільськогосподарської продукції, їх матеріальної зацікавленості у результатах своєї праці. Селяни, не сприйняли більшовицьких поза ринкових виробничих відносин, зі зброєю в руках піднялися на захист свого життя, земельної власності, бажаючи господарювати за власними планами і бажанням. У відповідь більшовицьке керівництво надіслало в українські села продовольчі загони, які застосовуючи збройну силу масово знищували селян, реквізували хліб, продукти харчування, відправляли їх до Росії.

Ключові слова: *більшовики, «воєнний комунізм», «комунізація», українське селянство, реквізиції, колективні господарства, радгоспи.*

UKRAINIAN PEASANTS IN THE CONDITIONS OF «MILITARY COMMUNISM»: FROM THE HISTORY OF THE QUESTION

The article is devoted to the situation of the Ukrainian peasantry during the period of «military communism». The leader of the Russian Bolsheviks V. Lenin and his supporters of the doctrine of reforming agricultural production on the basis of class struggle, sought to eliminate the world-tested models of industry development in a market economy. The destruction of market relations led to the destruction of agricultural producers, their material interest in the results of their work. The peasants, who did not accept the Bolsheviks outside the market relations of production, with weapons in hand rose to defend their lives, land ownership, wanting to manage according to their own plans and desires. In response, the Bolshevik leadership sent food detachments to Ukrainian villages, which, using force, massacred peasants, requisitioned bread and food, and sent them to Russia.

Key words: *Bolsheviks, «war communism», «communization», Ukrainian peasantry, requisition, collective farms, state farms.*

Історія українського селянства наповнена героїчними, а більшою мірою трагічними сторінками, коли боротьба селян за національну незалежність, за право на вільну працю змінювалася довгими століттями поневолення. Селяни втрачали всі можливості розпоряджатися результатами своєї тяжкої праці. Не становить виняток і період, коли в Росії, а згодом й в Україні, внаслідок жовтневого перевороту до влади прийшла більшовицька партія. В. І. Ленін, більшовицькі провідники марксистську теорію зробили державною ідеологією, згідно якої селянство було зараховано до дрібнобуржуазного прошарку, що знаходився між конфронтуючими класами – пролетаріатом і капіталістичними власниками на засоби виробництва. Капіталісти, як пануючий клас, відігравали реакційну роль, робітники, як гноблений клас, виступали провісником майбутнього високоорганізованого комуністичного суспільства. Згідно марксистських постулатів, історія людства, це історія класової боротьби, однією з вищих форм якої є революція.

В. І. Ленін та його однодумці вважали, що селянство могло знайти своє місце, або в таборі буржуазії, або в таборі пролетаріату. Фактично, цим самим більшовики позбавляли його права на самостійну політичну діяльність. Однак під впливом революційних подій початку ХХ століття, коли селянство

продемонструвало величезну рушійну енергію, В. І. Ленін прийшов до висновку про необхідність використання селянства з метою захоплення влади. Він сформулював теорію союзу робітничого класу і селянства, згідно якої пролетаріат виступає головною рушійною силою революції, залучаючи селянство для того, щоб повалити самодержавство і паралізувати буржуазію. Захопивши владу, пролетаріат переходить від революції демократичної до соціалістичної, виокремлюючи в середовищі своїх союзників напівпролетарські елементи, поборюючи опір великої буржуазії і паралізуючи нестійкість селянства та дрібної буржуазії [1, с. 83].

Терміном «воєнний комунізм» більшовицький уряд позначав сукупність всіх політичних, воєнних, соціальних і економічних заходів періоду утримання і зміцнення радянської влади. Більшовицький уряд в Україні фактично копіював російський варіант «воєнного комунізму», що сформувався в цілісну систему. Відбулося одержавлення всіх сфер виробництва, в тому числі і в сільському господарстві. Різко скоротилося постачання міст продуктами сільського господарства внаслідок того, що промисловість не могла забезпечити селян товарами, що їх виробляли заводи і фабрики – зняття праці, речі повсякденного вжитку – одяг, взуття, сіль, мило, газ тощо. Гроші втрачали свою вартість, купівля і продаж здійснювалися у формі мінової торгівлі – «бартеру». Відбувався розпад господарських стосунків між селянами і робітниками, результатом чого насувалася продовольча криза, за нею наступав неминучий голод.

Націоналізація промисловості, сільського господарства, відміна товарно-грошових відносин, встановлення продовольчої розкладки, трудові насильницькі мобілізації селян, утворення комбідів, війна оголошена радянською владою сільським виробником – всі ці дії більшовики виправдовували «воєнним комунізмом».

В даному контексті важливо зазначити, що більшовики, під гаслами «воєнного комунізму» намагалися втілити в життя ідею їхньої політичної програми про негайну і швидку побудову комунізму після захоплення влади,

поваливши російський тимчасовий уряд. Політика «воєнного комунізму» дозволяла більшовицьким провідникам вирішувати питання налагодження промислового, сільськогосподарського виробництва, соціально-економічних проблем шляхом застосування насильницьких методів, з допомогою зброї. На думку дослідників «воєнний комунізм» фактично спровокував громадянську війну в Росії, та окупацію російськими військами України [2, с. 134].

Згідно комуністичної доктрини, що її опрацювали і пропагували більшовики, головне завдання полягало в тому, що село необхідно «комунізувати» шляхом знищення ринкових відносин, цілковитої ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Фактично більшовицька партія поставила собі за мету відібрати засоби виробництва, які давали можливість існувати переважній більшості населення, зокрема селянам, ремісникам, кустарям, дрібним торговцям. Переважна більшість цих власників використовували працю членів своєї родини, без застосування найманої робочої сили. Ця категорія людей підпадала за ленінським визначенням під термін «дрібна буржуазія». Згідно більшовицької теорії, будь-які власники засобів виробництва не вписувалися в систему комуністичних виробничих відносин. Вождь більшовиків В. І. Ленін вважав, що після ліквідації поміщиків, капіталістів, які володіли основними засобами виробництва, необхідно було розгорнути жорстоку боротьбу проти дрібних виробників і дрібних землеробів. Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів [3, с. 38].

Згідно ленінських теоретичних розробок щодо вирішення аграрного питання, замість знищених дрібних виробників сільськогосподарської продукції, в першу чергу хліба, мають постати великі господарства. Вважалося, що в них будуть працювати бідні селяни, які, мовляв, являли собою єдину групу сільського населення байдужних до селянської власності і, які виступали за колективні форми господарювання. Ця ленінська ідея фактично була базовою більшовицької доктрини про «комунізацію» сільського господарства, а отже і сільських виробників.

У своїх публікаціях, виступах В. І. Ленін постійно пропагував ідею колективізації сільського господарства, в основі якої лежала теза про «перехід від дрібних одноосібних селянських господарств до суспільної обробки землі» [4, с. 341-344]. Разом з тим, як показав досвід, утворені в перші місяці радянської влади колективні господарства, головним чином радгоспи, виявилися неефективними. Крім того, ідея організації колективних господарств не була підтримана переважною більшістю селянства, яке потерпало здавна від хронічної нестачі землі. У селян викликали недовіру заклики більшовицької партії, радянської влади відмовитися від мрії стати власником земельного наділу, а замість цього працювати в якості «сільського пролетаря» в колективних господарствах. Селян вважали, що в цих господарствах, як і раніше, вони будуть державними наймитами [5, с. 528].

З огляду на ці обставини, В. І. Ленін, його прихильники змушені були маневрувати, приховувати справжні цілі аграрної політики побудованої на ідеї націоналізації землі.

В цілому, В. І. Ленін все селянство поділяв на сільський пролетаріат і сільську буржуазію або заможне селянство, між якими неминучий класовий антагонізм. Цим теоретичним положенням обґрунтовувалася класова боротьба більшовицької влади проти заможного селянства. «Класовий антагонізм між сільським пролетаріатом і селянською буржуазією неминучий, і ми наперед виявляємо його, роз'яснюємо його, готуємося до боротьби на ґрунті його» [6, с. 209], – писав В. І. Ленін.

Про підготовку до війни проти заможного селянства свідчила вся подальша політика більшовицької партії щодо селянства. Проголосивши у квітні 1917 р. гасло на переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, В. І. Ленін висунув тактику на загострення класових відносин між пролетаріатом і капіталістами. При цьому, важливо було, щоб селянство, яке вже почало захоплювати поміщицьку землю, перейшло на бік більшовиків. Однак, як власник, селянство було до певної міри свідомо на стороні капіталістів [7, с. 309].

В. І. Ленін, його прихильники, вважали, що завоювання селянства на свою сторону, було неодмінною умовою вирішення аграрного питання. Аграрне питання розглядалося більшовицькими делегатами VII Всеросійської конференції РСДРП(б), що мала місце в Петрограді у квітні 1917 р. У резолюції прийнятій учасниками конференції наголошувалося на негайній націоналізації землі як нанесення удару по приватній власності. Резолюція закликала сільських пролетарів і напівпролетарів утворювати з поміщицьких маєтків великі зразкові господарства, якими б опікувалися ради депутатів сільськогосподарських робітників. Селянам рекомендувалося брати землю організовано, не допускаючи псування майна, дбати про збільшення виробництва під керівництвом агрономів із застосуванням сучасних технічних засобів [8, с. 427-430].

Одразу ж після захоплення влади, більшовики на другому Всеросійському з'їзді рад 26 жовтня 1917 р. оголосили «Декрет про землю». Це означало вагому поступку селянству у найважливішому для них питанні – земельному. Декрет в цілому відображав селянські вимоги, що їх ще раніше проголошували соціалісти – революціонери, які відстоювали інтереси селянства. Голова Раднаркому РСФРР В. І. Ленін свідомо використав їх гасла, як тактичний маневр, щоб заручитися підтримкою селян. Згідно декрету, вся земля включно з державною, передавалася у володіння всіх, хто на ній працює. Наголошувалося, що форми земельного володіння мають вільно визначатися на місцях самими селянами [9, с. 25].

В. І. Ленін, його прихильники вважали, що ця поступка селянам була тимчасовою. Як відомо, у програмі більшовицької партії було проголошено про перетворення селянської приватної власності на колективні господарства. Намагаючись втілити це теоретичне положення в життя Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) 27 січня 1918 р. видав «Основний закон про соціалізацію землі», яким було впроваджено зрівняльний розподіл землі, проголошено більшовицький принцип колективного ведення сільського господарства. В. І. Ленін, більшовицька партія в цілому, остерігалися, що

селяни, отримавши землю виступлять проти радянської влади, яка мала кінцевою метою усупільнення засобів виробництва в сільському господарстві. Планувалася організація великих колективних господарств. В. І. Ленін вважав, що дрібний власник, тобто дрібна буржуазія, до якої він зараховував одноосібних сільських господарів, особливо заможних і середніх селян, були головними ворогами радянської влади. «Ми маємо, писав «вождь світового пролетаріату», одного надзвичайного небезпечного, таємного ворога, який небезпечніший за багатьох відкритих, контрреволюціонерів; цей ворог – смертельний ворог соціалістичної революції і Радянської влади, яка є небувалим ще ніде народним парламентом нового типу для бідних – ворог, яким є стихія дрібного власника» [10, с. 222].

Виступаючи на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. В. І. Ленін висловив справжнє відношення до дрібних земельних власників, кустарів, ремісників, що жили своєю працею. «Дрібні хазяйчики, дрібні власники готові нам, пролетарям, допомогти скинути поміщиків і капіталістів. Але далі у нас шляхи різні ... І тут нам з цими власниками, з цими хазяйчиками доведеться вести найбільш рішучу, нещадну боротьбу» [11, с. 249].

Оголосивши нещадну боротьбу дрібним власникам, що складалася головним чином із сільського населення, більшовицькі провідники вживали рішучих заходів з тим, щоб поділити, розколоти село на окремі табори, групи, започаткувати між ними класове протистояння і розбрат. Голова Всеросійського центрального виконавчого комітету РСФРР Я. М. Свердлов у своєму зверненні до його керівних органів у травні 1918 р. відверто розкрив плани щодо селянства. «Ми повинні, наголосив він, якнайсерйозніше поставити перед собою проблему поділу села на класи, утворення в ньому двох протилежних і ворожих таборів, підмовляючи найбідніші прошарки населення проти куркульських елементів, розпочавши там таку ж саму класову боротьбу, як і в містах – лише тоді ми досягнемо в селах того, чого ми добилися в містах» [12, с. 53].

Протиставлення стихії дрібного сільського власника диктатурі

пролетаріату, соціалізму, фактично означало не що інше, як проголошення війни селянству. Однак на першому етапі революції В. І. Ленін не наважувався оголосити цю війну всьому селянству, для цього у влади не було ні сил, ні засобів та й результат такої війни не важко було за прогнозувати. Він вирішив втілити тактику побудовану на союзі пролетаріату з бідним селянством, спрямувати його під прапором боротьби за соціалістичну революцію проти заможної частини села, так званих «куркулів» [13, с. 568].

Питання про підтримку земельної політики російських більшовиків розглядалося на третьому з'їзді КП(б)У, який проходив 1–6 березня 1919 р. На доповідь наркома земельних справ В. М. Мещерякова була прийнята резолюція «Про земельну політику». Згідно резолюції приватна власність на землю скасовувалася, земля, ліси, води, надра проголошувалися загальнонародною власністю. Наголошувалося, що поміщиків, їх представників, нетрудових орендарів негайно виселяти з маєтків. У резолюції зазначалося, що «найголовніше завдання земельної політики – перейти від індивідуального господарювання до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі й інші форми товариського землекористування є найкращими формами дійти до соціалізму в хліборобстві, тим-то індивідуальне хліборобство слід вважати за тимчасове і конаюче. Через це конфісковані землі, в першу чергу слід використовувати для хліборобського товариства громадського і в другу чергу, для потреб індивідуальних землекористувачів. Доручається губернським і повітовим відділом терміново дізнатися про те, які з конфіскованих маєтків і економії годящі під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни і, не гаючи часу, взятися за організацію їх» [14, с. 45].

З'їзд доручив ЦК КП(б)У розробити проект «Положення про соціалістичний землеустрій та про перехідні заходи до соціалістичного землеробства». Цей проект було розглянуто на третьому Всеукраїнському з'їзду рад, що мав місце 6–10 березня 1919 р. «Положенням» скасувалася приватна власність на землю, відбулася її націоналізація. Згідно документу

необхідно було визначити висококультурні, високопродуктивні господарства і на їх базі утворити комуні, здійснити зрівняльний переділ решти землі для поступового переходу до спільного товариського соціалістичного господарювання; необхідно було шляхом агітаційно-масової роботи серед селянства переконати його у перевагах соціалізму, у необхідності зміцнення союзу сільської бідноти з пролетаріатом. Одноосібне господарство оголошувалося віджившим [15, с. 133-134]. Як наголошував у своєму виступі нарком земельних справ В. М. Мещеряков, українські селяни, мовляв, ще не знають переваг соціалізму. Тому, необхідно переконувати їх у необхідності переходити до соціалістичного землеустрою. Одноосібне селянське господарство, на думку наркома, неспроможне подолати продовольчу кризу, голод, нестатки, від яких потерпає селянство і все населення країни. Єдиний вихід, єдина можливість підняти сільське господарство на необхідний рівень розвитку, це перейти до господарства громадського, товариського, соціалістичного.

Проти націоналізації, усупільнення сільського господарства виступили українські соціалісти – революціонери. У запропонованій ними резолюції наголошувалося, що політика більшовиків суперечить інтересам трудового селянства. Націоналізація більшовиками землі, яка замінила соціалізацію, позбавляє селянство права на поділення поміщицької землі, узаконює експлуатацію праці селянина замість поміщика – державою [16, с. 151-152].

У своїх виступах делегати заперечували необхідність утворення радгоспів, комун інших форм колективних господарств. Чимало селянських делегатів привезли накази своїх виборців, в яких закликали боротися, відстоювати принцип соціалізації землі [17, с. 191].

Згадувані вище документи передбачали реалізацію ленінських вказівок про перехід селянства до соціалізму шляхом утворення великих радянських господарств – радгоспів. Планувалося конфісковані землі у поміщиків використовувати в першу чергу для громадського, колективного землеробства і лише в другу чергу, для потреб одноосібних землекористувачів.

Пропагуючи і втілюючи в життя ідею про усупільнення сільського господарства більшовики сподівалися в такий спосіб незабаром вирішити питання про виробництво достатньої кількості хліба, продуктів харчування, технічної сировини для промисловості [18, с. 127].

Безумовно, що українські комуністи підтримували ідею російських більшовицьких провідників про утворення великих колективних господарств, відповідно їх програмових установок. З метою реалізації ідеї про розбудову колективних господарств, в першу чергу радгоспів, на пропозицію голови Верховної соціалістичної інспекції, народного комісара державного контролю М. О. Скрипника, делегатами з'їзду було ухвалено резолюцію про негайне утворення при наркоматі землеробства курсів для підготовки інструкторів із земельного питання. Вони мали роз'їхатися по регіонах України з метою розгортання в селах широкої роз'яснювальної роботи [19, с. 192].

Згідно вимог директивних документів прийнятих російськими центральними партійними, радянськими органами і скопійованими українськими партійними і урядовими структурами, планувалося також утворення колективних господарств інших типів: комун, де вся власність була спільною, пропонувалося навіть спільне проживання і виховання дітей; артілей, в яких кожне сімейне господарство володіло власним будинком і невеликим земельним наділом, а також знаряддям для його обробітку; товариства спільного обробітку землі, де поля оброблялися спільно членами товариства [20, с. 118].

Щодо утворення радгоспів, як показав попередній досвід, це вимагало чималих коштів на їх облаштування, забезпечення технікою, реманентом, робочою, тяговою силою. Під радгоспи планувалося передавати поміщицькі землі, як окультурені господарства, в яких була налагоджена система виробництва сільськогосподарської продукції. В них ще поміщики застосовували сучасні агротехнічні прийоми, засоби, дотримувалися сівозмін тощо. Утворення радгоспів на поміщицьких землях суперечило прагненню селян поділити їх між собою. Також, селяни ділили поміщицький інвентар,

землеробську техніку, що її колишні господарі застосовували з метою піднесення продуктивності своїх земельних площ. Спроба більшовиків усупільнити сільськогосподарське виробництво не знаходило підтримки більшості сільських трудівників [21, с. 208].

За свідченням наркома земельних справ України (1927-1929 рр.) О. Г. Шліхтера «колгоспи й радгоспи, що їх було утворено за перших часів революції, а утворювали їх надзвичайно буйно, були часто-густо нежиттєвими організаціями. Колгоспи, правильніше ті, хто в колгоспи організовувався, бачили в колгоспі не нову, вищу форму організації сільськогосподарського виробництва, а чекали через цей колгосп на кращу землю та на допомогу з боку держави – грошову, реманентом, матеріальними засобами, здебільшого нічого колективістичного собою не являли. Вони швидко розпадалися, як швидко їх було організовано.

Так само й радгоспи, що їх було організовано в колишніх поміщицьких маєтках, реманент, яких живий та мертвий було забрано селянством в процесі захоплення нетрудових земель, не могли виконати тих завдань, що на них були покладені. В наслідок цього ці радгоспи перетворювалися із зразкових господарств на зразок безгосподарності. В той час на радгоспи було покладено завдання не тільки стати культурно-промисловими господарствами, але бути хлібними фабриками. Це вимагалось потребою, утворити ту базу, що давала б хліб, надто потрібний державі в той надзвичайно тяжкий час. Продоргани повинні були одержувати в своє розпорядження продукти радгоспів і постачати радгоспи всім потрібним. Фабрикація хліба – це було основним завданням радгоспів. Поруч із тим, радгоспи повинні були сприяти своїм впливом процесові усупільнення сільського господарства. А те завдання, яке зараз є для радгоспів за основне – агрокультурний вплив на селянське господарство – було за тих часів третьочерговим завданням» [22, с. 10].

Ця задовга цитата, свідчення безпосереднього учасника подій, який займався організацією відродження і подальшого розвитку зруйнованого сільського господарства України, яскраво і об'єктивно відображає стан, справ

щодо утворення перших колективних господарств покликаних забезпечити населення продуктами сільськогосподарського виробництва. Однак покладені на них сподівання виявилися нездійсненими. Разом з тим, більшовицька партія і радянський уряд не полишали надії на усупільнення сільськогосподарського виробництва. Вирішення цього питання відкладалося з тактичних міркувань викликаних об'єктивними обставинами, головним чином саботажем, збройним опором селянства, яке бажало працювати на власній щойно отриманій довгоочікуваній землі.

Необхідно зазначити, що в роки «воєнного комунізму» селянство жило і боролось в умовах державного капіталізму. Більшовицька політика привела до руйнування грошового господарства, системи цін, ринку, повернулася загальнонаціональною трагедією – масовим голодом, холодом, знищенням сільського господарства.

Виснажене війною, недородами, сільське господарство України знаходилося у глибокій кризі. Скорочення посівних площ супроводжувалося погіршенням якості обробітку ґрунту, зниженням врожайності зернових, технічних культур. Величезних збитків зазнало тваринництво. Невистачило робочих рук, з фронтів світової війни до своїх домівок повернулося 4,4 млн. інвалідів, значна їх кількість була в Україні.

4 грудня 1920 р. голова Раднаркому РСФРР В. І. Ленін підписав «Декрет про безплатний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання». Згідно декрету продовольство повинно було виділятися робітникам, службовцям, міському населенню безкоштовно. Цей декрет, був скопійований українським урядом, з російського оригіналу.

Однак, як цей, так і інші подібні урядові документи не могли вирішити питання про забезпечення населення міст промислових центрів, в першу чергу російських, продовольством. Реквізиційна політика щодо селянства щораз посилювалася. У відповідь селяни бралися за зброю. Більшовицька партія, її вождь В. І. Ленін шукали виходу із надзвичайно складного, кризового стану народного господарства.

Політика «воєнного комунізму» в сільському господарстві привела його до повної руйнації. Про це, зокрема свідчив згадуваний О. Г. Шліхтер. Він писав, що період воєнного комунізму був періодом, коли в наслідок низки причин наше сільське господарство дійшло до занепаду. Руйнація сільського господарства за часів революції, абиякий обробіток землі, скорочення засівної площі внаслідок вилучення лишків сільськогосподарської продукції у селян, перехід багатьох селянських господарств на натурально-споживчі рейки, нестача реманенту (живого і мертвого), знищили сільське господарство. Його продуктивність впала до надзвичайно низького рівня. Врожайність понизилась до того, що з однієї десятини збирали 15–20 пудів хліба з озимого клину. В 1921 році посуха остаточно зруйнувала сільське господарство [23, с. 12].

Відомо, що навесні 1921 р. більшовицьке керівництво радянської Росії внаслідок різкого падіння сільського господарства змушене було здійснити поворот в економічній політиці, замінити продовольчу розкладку податковим аналогом на селянські господарства. Це тема окремого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1973. Т. 11. С. 83.
2. Верстюк В. Ф. «Воєнний комунізм» на Україні. Маршрутами історії. Київ: Політвидав України, 1990. С. 134.
3. Ленін В. І. Доповіді про тактику РКП 5 липня 1921 р. на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу. Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1973. Т. 44. С. 38.
4. Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун, 11 грудня 1918 р. Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1973. Т. 37. С. 341–344.
5. Карр Эдвард. История Советской России. Большевицкая революция 1917-1923 гг. в 2-х томах. Т. 2. Москва: Прогресс, 1990. С. 528.
6. Ленін В. І. Ставлення соціал-демократії до селянського руху. Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1973. Т. 11. С. 209.
7. Ленін В. І. Доповідь в аграрному питанні 22 квітня (11 травня). Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1973. Т. 31. С. 309.

8. Съома (квітнева) всеросійська конференція РСДРП(б). Петроград 24-29 квітня 1917 р. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1898-1917. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1978. С. 427–430.

9. Ленін В. І. Декрет про землю. Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1973. Т. 35. С. 25.

10. Ленін В. І. Промова в Московській Раді робітничих, селянських і солдатських депутатів, 23 квітня 1918 р. Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1973. Т. 36. С. 222.

11. Ленін В. І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади. Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. Київ : Вид-во політ. літ. України, 1973. Т. 36. С. 249.

12. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Переклад з англ. Київ: Либідь, 1993. С. 53.

13. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. С. 568.

14. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 1-6 березня 1919 р. Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Київ: Політвидав України, 1976. С. 45.

15. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6-10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. Харків: Держвидав, 1932. С. 133–134.

16. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6-10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. Харків: Держвидав, 1932. С. 151–152.

17. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6-10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. Харків: Держвидав, 1932. С. 191.

18. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. С. 127.

19. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6-10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. Харків: Держвидав, 1932. С. 192.

20. Хоскінг Джеффри. Історія Советского Союза (1917-1991). Смоленск: Русич, 2001. С. 118.

21. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. С. 208 с.

22. Шліхтер О. Підсумки аграрної політики за 10 років. *Український землевпорядник*. 1927. № 10/11. С. 10.

23. Шліхтер О. Підсумки аграрної політики за 10 років. *Український землевпорядник*. 1927. № 10/11. С. 12.

References

1. Lenin, V. I. (1973). *Dvi taktyky sotsial-demokratii v demokratychnii revoliutsii* [Two tactics of social democracy in a democratic revolution]. *Povne zibrannia tvoriv. Pereklad z rosiiskoho 5-ho vydannia*. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. T. 11, 83. [in Ukrainian].

2. Verstiuk, V. F. (1990). «*Voienni komunisty*» na Ukraini. *Marshrutamy istorii* [«Military communism» in Ukraine. History routes]. Kyiv : Polityvydav Ukrainy, 134. [in Ukrainian].

3. Lenin, V. I. (1973). *Dopovidi pro taktyku RKP 5 lypnia 1921 r. na III konhresi Komunistychnoho Internatsionalu* [Reports on the tactics of the RCP on July 5, 1921 at the Third Congress of the Communist International]. *Povne zibrannia tvoriv*. Pereklad z rosiiskoho 5-ho vydannia. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. T. 44, 38. [in Ukrainian].

4. Lenin, V. I. (1973). *Promova na I Vserosiiskomu zizdi zemelnykh viddiliv, komitetiv bidnoty i komun, 11 hrudnia 1918 r.* [Speech at the First All-Russian Congress of Land Departments, Committees of the Poor and Communes, December 11, 1918.]. *Povne zibrannia tvoriv*. Pereklad z rosiiskoho 5-ho vydannia. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. T. 37, 341–344. [in Ukrainian].

5. Karr Edvard. (1990). *Istoriya Sovetskoy Rossii. Bolshevistskaya revolyutsiya 1917-1923 gg.* [History of Soviet Russia. The Bolshevik Revolution of 1917-1923]. v 2-h tomah. T. 2. Moskva: Progress. 528. [in Russian].

6. Lenin, V. I. (1973). *Stavlennia sotsial-demokratii do selianskoho rukhu. Povne zibrannia tvoriv* [The attitude of social democracy to the peasant movement]. Pereklad z rosiiskoho 5-ho vydannia. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. T. 11, 209. [in Ukrainian].

7. Lenin, V. I. (1973). *Dopovid v ahrarnomu pytanni 22 kvitnia (11 travnia).* *Povne zibrannia tvoriv* [Report on the agricultural issue on April 22 (May 11)]. Pereklad z rosiiskoho 5-ho vydannia. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. T. 31, 309. [in Ukrainian].

8. (1978). *Soma (kvitneva) vserosiiska konferentsiia RSDRP(b). Petrohrad 24-29 kvitnia 1917 r. Komunistychna partiia Radianskoho Soiuzu v rezoliutsiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK* [Seventh (April) All-Russian Conference of the RSDLP (B). Petrograd, April 24-29, 1917. The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee]. T. 1898-1917. Kyiv : Polityvydav Ukrainy, 427–430. [in Ukrainian].

9. Lenin, V. I. (1973). *Dekret pro zemliu. Povne zibrannia tvoriv* [Land decree]. Pereklad z rosiiskoho 5-ho vydannia. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. T. 35, 25. [in Ukrainian].

10. Lenin, V. I. (1973). *Promova v Moskovskii Radi robitnychykh, selianskykh i soldatskykh deputativ, 23 kvitnia 1918 r.* [Speech in the Moscow Council of Workers', Peasants' and Soldiers' Deputies, April 23, 1918]. *Povne zibrannia tvoriv*. Pereklad z rosiiskoho 5-ho vydannia. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. T. 36, 222. [in Ukrainian].

11. Lenin, V. I. (1973). *Dopovid pro cherhovi zavdannia Radianskoi vlady* [Report on the next tasks of the Soviet government]. *Povne zibrannia tvoriv*. Pereklad z rosiiskoho 5-ho vydannia. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. T. 36, 249. [in Ukrainian].

12. Konkvest Robert. (1993). *Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [The harvest of sorrow. Soviet collectivization and the Holodomor]. Pereklad z anhl. Kyiv : Lybid, 53. [in Ukrainian].

13. (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva* [History of the Ukrainian peasantry]. *Narysy v 2-kh tomakh. T. 1.* Kyiv : Naukova dumka, 568. [in Ukrainian].

14. (1976). *Tretii zizd Komunistychnoi partii (bilshovykiv) Ukrainy, 1-6 bereznia 1919 r. Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK* [Third Congress of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, March 1-6, 1919. The Communist Party of Ukraine in resolutions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee]. *V 2-kh t.* Kyiv : Polityvydav Ukrainy, 45. [in Ukrainian].

15. (1932). *Tretii Vseukrainskyi zizd Rad (6-10 bereznia 1919 r.)* [Third All-Ukrainian Congress of Soviets (March 6-10, 1919)]. *Stenohrafichnyi zvit.* Kharkiv : Derzhvydav, 1932, 133–134. [in Ukrainian].

16. (1932). *Tretii Vseukrainskyi zizd Rad (6-10 bereznia 1919 r.)* [Third All-Ukrainian Congress of Soviets (March 6-10, 1919)]. *Stenohrafichnyi zvit.* Kharkiv : Derzhvydav, 151–152. [in Ukrainian].

17. (1932). *Tretii Vseukrainskyi zizd Rad (6-10 bereznia 1919 r.)* [Third All-Ukrainian Congress of Soviets (March 6-10, 1919)]. *Stenohrafichnyi zvit.* Kharkiv : Derzhvydav, 191. [in Ukrainian].

18. Kulchytskyi, S. V. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919-1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919-1928)]. Kyiv : Osnovy, 127. [in Ukrainian].

19. (1932). *Tretii Vseukrainskyi zizd Rad (6-10 bereznia 1919 r.)* [Third All-Ukrainian Congress of Soviets (March 6-10, 1919)]. *Stenohrafichnyi zvit.* Kharkiv : Derzhvydav, 192. [in Ukrainian].

20. Hosking Dzheffri. (2001). *Istoriya Sovetskogo Soyuzu (1917-1991)* [History of the Soviet Union (1917-1991)]. Smolensk : Rusich, 118. [in Russian].

21. Hanzha, O. I. (2000). *Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917-1927)* [Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime (1917-1927)]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 208. [in Ukrainian].

22. Shlikhter, O. (1927). *Pidsumky ahrarnoi polityky za 10 rokiv* [Results of agrarian policy for 10 years]. *Ukrainskyi zemlevporiadnyk.* № 10/11, 10. [in Ukrainian].

23. Shlikhter, O. (1927). *Pidsumky ahrarnoi polityky za 10 rokiv* [Results of agrarian policy for 10 years]. *Ukrainskyi zemlevporiadnyk.* № 10/11, 12. [in Ukrainian].

Рецензент:

*Куйбіда В. В., д.і.н., професор
Падалка С. С., д.і.н., професор*

Надійшла до редакції 08.12.2020 р.